

«HEAD/BAS» KOMPONENTLI FRAZELOGIYALÍQ BIRLIKLERDİŇ EKSPRESSIV-METAFORALÍQ SÍPATÍ

S.A.Arzimbetova – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: frazeologizmlar, ekspressiv-metaforik birliklar, baholovchi birliklar, stilistik tus, semantika.

Ключевые слова: фразеология, экспрессивно-метафорические единицы, оценочные единицы, стилистическая окраска, семантика.

Key words: phraseology, expressive-metaphorical units, evaluative units, stylistic meaning, semantics.

Kirisiw. Frazelogizmler – xalıq danalıǵınıń bir úlisi, kólemi jaǵınan kishi túri bolıp, naqıl-maqallarǵa jaqın turaqlı sóz dizbekleri. Lekın, naqıl-maqallardan qurılıs, semantikası jaǵınan pútkilley ózgeshe. Frazelogizmlerdiń semantikasına emocionallıq-ekspressivlik ótkirlik tán, ekspressivlik boyawları basım, tereń mániligi hám tásirsheńligi pikirge funkcionallıq jaqtan dálilik hám ózgeshe bir tús beredi. «Frazelogizmler óziniń quramalıǵı menen ózgeshelenedi: danalıqtı bildiriwi – filosofiya menen, tereń oyılıǵı – logika menen, kórkemligi – ádebiyat penen tikkeley baylanıslı» dep jazadı A.Nurmaxanov.

S.G.Gavrin házirgi rus tilinde frazeologiyalıq birliklerdiń klassifikaciyasın komplikativ metod tiykarında islep shıqtı. Onıń aytıwınsha, komplikativlik – barlıq sóz dizbeginiń semantikalıq hám funkcionallıq komplikativlik belgilerin óz ishine aladı. S.G.Gavrin, frazeologiyaniń tiykarǵı obyektı – ekspressiv-metaforalıq frazeologiyalıq birlikler, al gnoseologiyalıq hám ellipsislik frazeologiya pereferiyada jaylastırıladı yamasa ulıwma shıǵarıp taslanadı - dep kórsetedi [4:49].

Metodtıń bul wazıypasında kóbirek izertlenip atırǵan tillerdiń leksikalıq, tiykarınan, stilistikalıq belgilerine qaray stilistikalıq túske iye hám stilistikalıq túske iye emes dep eki toparǵa bóliwge boladı. Túske iye emes topar (biytárep, ulıwma, stiller aralıq) leksikası (neytral yadro), hár qanday jaǵdayda qollanıluwı hám hár qanday usıldıń bir bólegi bolıwı múmkin: *bas, júz, qol, ayaq hám basqalar*. Biytárep leksika quramına ádette tuwısqanlıq atamalar (áke, ana, ájaǵa, ájapa, úke hám t.b.), múshe aǵzalarınń atları, jıl máwsimleri, sanlıqlar, almasıqlar kiredi. Bul maǵlıwmatqa góre, «bas» komponentsiz, stilistikalıq túske iye emes topardıń leksikalıq birligi bolıp, stiller aralıq birlik esaplanadı. Degen menen, onıń ekspressiv-metaforalıq xarakteristikası frazeologiyalıq komponent sıpatında kúsheyedi.

Túske iye toparda, belgili bir usılǵa tán leksikalıq birlikler bar, sóylew formasına qaray, kórkem ádebiyatqa baylanıslı hám ádebiy usıllardaǵı leksikaǵa bólinedi, qısqartılǵan leksika (*bas awǵan, qara bas, basqa shıraq jaǵıw, bas jibi, at basınday*) sóylew tilinde qollanıladı. Qısqartılǵan leksika jargon hám awızeki sóylew tili sózlerin óz ishine aladı, sol sebepli qısqarǵan sózler ádebiy tildin sózleriniń kerisi bolıp tabıladı: *qara bas – jalǵız, at basınday – úlken, bas awǵan – adasqan hám t.b.*

Sózlerdiń ekspressivligi eki toparǵa bólinedi: ekspressivlikke iye emes hám joqarı ekspressivli. «Bas» komponenti izertlenip atırǵan tilde ekspressivlikke iye emes toparǵa kirgeni menen frazeologiyalıq birlik komponenti wazıypasında joqarı ekspressivlikti bildiriwshi leksikalıq birlik esaplanadı.

Bahalawdıń bar yaki joq ekenligine bola, bahalanıwshı birlik tómendegishe ajratıladı: - unamlı (+) yamasa

unamsız (-) hám bahalawdı ańlatpaytuǵın (0) (Qarań: Tablica 3.1).

1.1 – Tablica. Leksikalıq birliklerdiń bahalanıw kórsetkishi

Leksikalıq birlik	unamlı (+)	unamsız (-)	bahalawdı ańlatpaytuǵın (0)
Bası taz		-	
basında ay tuwıw	+		
mákibas shortan			0
basında tajım	+	-	
basqa is túsiw		-	
basınan ótken waqıya	+	-	
bas qaraw	+		
bas sıypaw	+	-	
bas jew	+	-	
bas julıp		-	
bas toqıldap			0
bas muz qoyıp			0
basqa juwırıw		-	
bası awǵan		-	
qara bas		-	
basqa shıraq jaǵıw	+	-	
bas jibi	+	-	
at basınday	+	-	

Bahalawshı leksika quramındaǵı sózler úsh toparǵa bólinedi:

1) adam sıpatın bildiriwshi sózler: *bası ketken, qara bas, bas sıypaw*;

2) adam haqqındaǵı kóp mánili sózler: *bas qaraw, bas jew, bas julıw, bas awırıw*;

3) subyektiv suffiksli sózler: *basqa juwırıw, at basınday ul, basqa shıraq jaǵıw, basqa is túsiw, basınan ótiw*.

Sózdiń bahalanıwına hám stilistikalıq reńine túrli faktorlar tásir etiwı múmkin:

a) kontekst (kontekst shártli baha), sebebi sóz biytárep mánide bolǵanı menen konteksttegi mániler ózgeriwı múmkin: *Bir patshanıń eline kelgende qız patshanıń basında taji bolıp tura beredi. Burın patshanıń bir taji bar edi. Endi bunıń menen ekew boladı («Jaman kúyew», ertegi);*

b) intonaciya: *Eshki bas!* (unamlı, mehrli hám gázeplilik intonaciya).

Joqarıdaǵı tablicada kórsetilgenindey ayırım sózler birneshe jaǵdaydı ańlatıp hár túrli bahalanıwı múmkin.

Sóz dizbekleriniń ekspressiv-metaforalıq sıpatı: *you blockhead, an aged man with white head, from head to foot, off the top of my head*. Tiykarǵı komponent tekst hám sóz

dizbegi quramında ózgeshe stillik túske iye bolıp, unamlı hám unamsız qatnastı bildirip keledi.

1.2 – Tablica. **Leksikalıq birliklerdiń bahalanıw kórsetkishi**

Leksikalıq birlik	unamlı (+)	unamsız (-)	bahalawdı anılatpaytuǵın (0)
Off goes your head	+	-	
little golden head	+		
you blockhead		-	
to cover her from head to foot			0
too high at the head		-	
an aged man with a head as white as snow	+		0
over head and ears	+		
chop off my head		-	

«Blockhead» — atlıq sóz bolıp, aqmaq, mawbas, sam-sam adamlardı sıpatlaw ushın qollanılauıń frazeologiyalıq birlik.

Tayanış sóz (Head): «Head» bul frazeologiyalıq birlik quramındaǵı tirek sóz esaplanadı. «Intelлект» hám basqa da adamǵa baylanıslı konceptlerdi sawlelendiriwshi identifikator bolıp, adam múshesin bildiriwshi leksikalıq birlik, bunda ekspressiv túske iye máni sawlelenedi.

Dizbeklesiwshi sóz (Block): «Block» sózi menen dizbeklesiwshi frazeologiyalıq birlik. Bul sóz birligi tayanış sózdiń mazmun-mánisin tolıqtırıp keledi hám frazeologiyalıq birliktiń ózgesheligin ashıp beriwshi element esaplanadı. «Block» sóz birligi bul dizbekte metaforalıq termin sıpatında adamnıń basın hám bul músheniń iskerligin táriyplewshi komponent boladı (aǵash bólegi sıyaqlı qattı yamasa sabırlı, aqıl yamasa aqılsızlıqtı anılatıw).

Mánisi: «Blockhead» sóz dizbeginiń ulıwma mánisi gúnelek, aqmaq, qabıllaw procesi ástelik penen ámelge asatuǵın yamasa áste túsinetuǵın adamdı anılatadı. Bul kimnińdur intellektuallıq qábiletin sın astında bayanlaw yamasa unamsız pikir bildiriw ushın isletiletuǵın kemsitiwshi frazeologiyalıq birlik.

Sóz dizbeginiń quramındaǵı komponentlerdiń lokalizaciyalanıwı: *from head to foot – bastan ayaq*.

Frazeologiyalıq birliklerdiń lokalizaciyası til materialların awdarmalaw hám ekinshi tilge saykeslendiriwdiń záruriyatınan kelip shıǵıp úyrenilgen. Frazeologiyalıq birlikler anıq bir til yamasa mádeniyatqa tán bolıp, kóbinese, materiallıq ózgeshelikler, tariyxıy faktlar yamasa regionǵa tán mánilerdi óz ishine aladı.

1. Derek til (inglis): *"from head to foot"*. Úyrenilip atırǵan til (qaraqalpaq): «Bastan ayaq» (sózbe-sóz: "bastan ayaqqa").

Tayanış sóz (Head) frazeologiyalıq birliktiń komponenti bolıp «to foot» sóz dizbegi menen dizbeklesedi. Bul komponent frazeologiyalıq birliktiń kólem yaki muǵdar kórsetkishi esaplanadı. «Bastan –ayaq» sóz dizbeginiń ulıwma mánisi, ádette, eńbekten ayaq ultanına shekem geypara zat yaki sezimlerde pútkilley bóleniw, tásirleniw yamasa batıw bolıp tabıladı. Ol bekkemlik hám pútinlikti názerde tutadı.

Túsindirme: inglis tilindegi bul idiomalıq birlikke qaraqalpaq tilindegi «bastan ayaq» tuwrıdan tuwrı ekvivalent bolıp, geypara zat yamasa sezimlerde kimnińdur pútkilley oralǵan yamasa tásirengenin bildiriwshi mánisti saqlaydı.

Ispan tilindegi bul frazeologiyalıq birliktiń ekvivalenti «tolıq qaplangan yamasa tásir etiw», nemis tilinde «geypara zatlardıń tolıq qamtılıwı yamasa adamdıń tolıq kiyiniwi», italiyan tilinde «geypara zat yamasa adamlardıń tolıq qamtıp alınıwı», yapon tilinde «geypara zat yamasa adamlardıń pútkil bir ideyaǵa qamtıp alınıwı yamasa tásirleniwı» sıyaqlı mánilerdi anılatadı.

Bunday jaǵdayda, «*from head to foot*» idiomasınıń lokalizaciyalanıwında konceptke tiyisli ulıwmalıqtı anıqlawǵa járdem beredi: pútkil qamtılıw yamasa tásir etiw túsiniǵı kóplegen tillerde anılatılǵan. Solay etip, úyrenilip atırǵan tillerdegi sóz birlikleriniń awdarmaları tuwrı mánini saqlap qaladı yamasa birdey mazmundı jetkeriwshi júdá uqsas idiomatikalıq sóz dizbeklerdi usınıs etedi.

Bul mısallar idiomatikalıq sóz dizbeklerindegi «head» elementli sóz dizbeginiń tiykarǵı mánisi hám idiomalıq ózgesheliklerin saqlap qalǵan halda túrli tillerde qalay lokalizaciyalanıwın kórsetedi. Sol jaǵdaylarda «head» elementiniń sózbe-sóz awdarması saqlanıw qalsa, basqalarında bolsa mólsherlengen conceptual mánini nátiyjeli jetkeriwge materiallıq ekvivalent yamasa sinonim sóz dizbegi sıpatında qollanıladı.

Juwmaq. Solay etip, kóplegen frazeologiyalıq hám idiomatikalıq sóz birlikler strukturasındaǵı komponentleriniń baǵınıńqı baylanısı anıqlandı. Olardıń hár bir elementi waqıt ótiwi menen tilde bekkemlenip, keyinirek metaforlıq turaqlı sóz dizbegi bolıp qalǵan. Bunday sóz dizbeklerge tús, ózgeshelik hám sezimler qosıladı, degen menen, álbette, olardan iqtıyatlılıq penen qollanıw kerek, sebebi olar qorlıq yamasa ádepsizlik retinde qabıl etiliwi múmkin, yaǵnıy unamsız konnotaciyaǵa ótip ketiwi múmkin. Analizden kelip shıǵıp aytıw múmkin, ayırım frazeologiyalıq birlikler millet yaki tildiń leksikalıq quramına sińip ketkenligi sebepli, olar sóz qorınıń ajırılmas hám áhmiyetli bólegi esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2005. 117-6.
2. Nurmaxanov A. Naqıl-maqallar – frazeologizmiń ajırılmas bólegi sıpatında. // ÓZR Ilimler Akademiyası QR filialınıń Xabarshı, 2004, №1-2.
3. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. IV tom. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1992.
4. Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка. – Пермь: Перм. гос. пед. ин-т, 1974. –С. 21–46.
5. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/>

REZYUME. Maqolada frazeologik birliklarning tarkibiy qismlari va ularning semantik yuklamalari o'rganiladi. Stilistik jihatdan neytral va ekspressiv-metaforik birliklarning farqlari ko'rsatiladi. "Bas" komponenti bilan bog'liq frazeologizmlar qoraqalpoq va ingliz tillari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari frazeologizmlarning ma'nosi va qo'llanilish xususiyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучается структура фразеологических единиц и их семантические значения. Рассматриваются различия между нейтральными и экспрессивно-метафорическими единицами. Проведен сравнительный анализ фразеологизмов с компонентом «голова» в каракалпакском и английском языках. Результаты исследования помогают глубже понять смысл фразеологизмов и особенности их употребления.

SUMMARY. This article explores the structure of phraseological units and their semantic implications. It differentiates between neutral and expressive-metaphorical units. The research provides a comparative analysis of phraseological units containing the "head" component in Karakalpak and English. The findings contribute to a deeper understanding of phraseological meanings and their contextual usage.

QARAQALPAQ TILINDE AQ HÁM QARA REŇLERINIŇ METAFORIZACIYASI

G.Djumamuratova – *assistent oqituvshi*

Ajiniyaz atundagi Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq xalqi madaniyati, ranglar simbolikasi, rang-tus ma'nosi, tilshunoslik, metaforizatsiya.

Ключевые слова: культура каракалпакского народа, символика цвета, цветовое значение, лингвистика, метафоризация.

Key words: culture of the Karakalpak people, color symbolism, color meaning, linguistics, metaphorization.

Kirisiw: Basqa xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatında da reñler tereń mánilerge iye. Qaraqalpaqlardıń úrp-ádet dástúrlerinde reñler simbolikasi mádeniy hám milliyliktiń ózine tánligin kórsetiwde áhmiyetli xızmet atqaradı. Xalqımız sanasındaǵı reñler tosattan payda bolmaǵan, ol kúndelikli turmıs sharayatlarınan kelip shıǵıp, jas hám sociallıq jaǵdayın, belgili bir máresimler menen baylanıstı kórsetedi. Máselen, qızıl-kók, qızıl-sarı, qızıl-jasıl bundaǵı jasıl reñi ósimlikler álemi, ósimliktiń gúlleri menen báhár máwsimin, sarı reñ qaraqalpaq qol ónerinde hám basqa da xalıqlarda jaqtılıqtıń simvolı, aq reñ hadallıqtıń, tazalıqtıń simvolı, qońır reñ jerdi qásterlewdiń simvolı bolıp kelgen. Ilimpazlardıń pikirinshe, mongol xalqınıń geosimbolikasi túrkiy xalıqları menen jaqın (shıǵıs-kók, batıs –aq, qubla–qızıl, arqa–qara, oray–sarı) reńge sáykes keledi dep, usı «bes reñ» hár túrli etnikalıq toparlardıń kiyimleri menen baylanıslı bolǵan.

Kúndelikli turmısta reñlerdiń mánisin añlaw qásiyeti ayrıqsha áhmiyetke iye. Reñ tábiyatta bar bolǵan barlıq zatlardıń kórinisin anıqlaytuǵın, átiraptıń gózzallıǵın, zatlardıń, ósimliklerdiń, haywanlardıń bir-birinen ajratatuǵın belgisi bolıwı menen birge, adamzattıń túrli oy-keshirmelerin, dúnyaqarasın hám isenimlerdi ózinde sáwlelendiredi.

Ádebiyatlarǵa sholhw. Metaforanıń ózine tán ózgesheligi haqqında A.Bekbergenov: "Eki predmet yaki qubılıstıń qanday da bir uqsaslıq tárepine tiykarlanıp, onıń birewine tiyisli belgini awıspalı mánide ekinshi predmet penen baylanıstırıp ayıwdı metafora dep ataydı hám olarda obrazlılıq kúshli boladı dep kórsetedi [1:78]. Demek, reñniń qanday da ishki sezimler arqalı onıń hár túrli belgileriniń atap kórsetiliwi, qanday da zatlıq uǵımǵa uqsatılıwı – bul xalıqtıń bir predmetti ekinshisine uqsatıwındaǵı tapırqlıǵı hám sheberliginiń nátiyjesi dep esaplaymız. Sózliklerde reñ sózi haqqında «ráng– túr, reñ, boyaw mánilerin añlatıwı, ekinshi mánisi kelbet, shıray, bet-álpet, túr-túsi» - degen mánini bildiriliwi atap kórsetiledi [2:29].

B.Yusupova, I.Yusupov shıǵarmalarındaǵı kelbetliklerdiń stillik xızmetinde, ásirese, reñ bildiretuǵın sózlerdiń xızmeti, kelbetliklerdi jasawda metonimiyalıq usılda keliwi haqqında tómendegi pikirlerin usnadı: «Reñ hám tábiyiy belgiler arqalı adamdı bildiretuǵın metonimiya

kontekstte óziniń ústine qosımsha stilistikalıq boyaw alıp, obraz jaratıwǵa xızmet etedi hám sóz sheberiniń subyektiv modallıq qatnasın da qosa sáwlelendiredi. Mısalı, Hayal hákis bolsa, janınıń jawı, - dep taltaqlap júrer bir **dápeń qara** («Erkekler tuwıw úyinde»)» [3:48].

Mısalda, shayır dápeń qara- dizbeginde iri, túri qara torıdan kelgen turpatlı er adam, sol emlewıxanada jas bosanıp atırǵan hayaldıń eriniń portretin jasaw ushın xalıq tiline tán bolǵan obrazlı súwretlew usılınan paydalanǵan. Bunda qara reñ bildiretuǵın sóz tek reñdi bildirip qoymadan jotalı iri deneli adam degen túsinikti de berip tur. Jáne de usı avtor reñ arqalı metonimiyalıq usıl menen kiyim-kenshekke bildirilgenligin aytadı. Mısalı:

Guculdıń **aq kiygen** dilbarına,

Megzer qalǵıp turǵan uyqsız Sholpan

(Kiev oktavaları)

«Aq metonimiyası arqalı bir xalıqtı atawın, qırǵız xalqı onıń qalpaǵınıń aq reñi menen añlatıladı», - degen de pikirdi aytadı.

Ala tawǵa uqsatıp,

Aqqa boyap tóbesin,

Tigip bergen uqshatıp,

Qırǵızdıń choq enesi.

(Bir aq qalpaq astında)

Demek, itibar bergenimizde reñ mánisindeǵı aq hám qara sózleri sóz mánileriniń awıspı keliwinde tayanış komponent wazıypasın atqaradı. Bul haqqında prof .E.Berdimuratov: «Metaforizaciyalıq usıl – qaraqalpaq tilinde eń ónimli, sóz mánilerin bayıtıwındaǵı eń jedel usılı», dep ataydı [4:24].

Talqılaw. Til biliminde reñler óziniń reñlik belgisinen tısqarı semantikalıq ózgeshelikleri, olardıń etnografiyalıq, simvollıq hám úrp-ádet, dástúrge baylanıslı mánileri bar ekenin kórsetedi. Reñdi bildiriwshi kelbetlikler eń dáslep belgili bir reñdi añlatıp, sońın ala abstrakt oylawdıń nátiyjesinde basqa da mánilerdi bildire baslaǵan. Olardıń usınday semantikalıq ózgeshelikleri shayır shıǵarmaları tilinde simvollıq mánilerde jumsaladı:

Qızǵanısh úsh túrli reńge iye:

Qara reñi - dushpanınıń peylinde,

Qızǵışı - doslardıń kúnshilliginde,

Aq reñi - basqalardıń bárinde...

(Zaman menen ayaq qosıp júrmeseń, 167-b.)